

הליברליזם: כתב אישום

בספרו החשוב טוען פטריק דנין שהליברליזם הגיע לקצה דרכו. למרות שהאידאולוגיה הליברלית הובילה את המערב לשפע חסר תקדים, היא גם אחראית לקריסתו

Patrick Deneen, *Why Liberalism Failed*, (New Haven and London: Yale University Press, 2018)

מדוע כשל הליברליזם (Why Liberalism Failed), ספרו החשוב והשאפתני של פטריק דנין (Patrick Deneen), נכתב ברובו לפני הגל הפופוליסטי של 2016, אך יצא לאור רק ב-2018, בסופו של עשור רווי זעזועים פוליטיים, כלכליים, חברתיים ותרבותיים. בין אותם "זעזועים" ניתן למנות את המשבר הפיננסי של 2008, משבר הירור, עלייתן של מפלגות משמאל כמו סיריזה ביוון ופּוֹדֶמוֹס בספרד, הופעתן של תנועות מחאה אנטי-קפיטליסטיות ובראשן Occupy Wall Street ב-2011 (כמו גם "מחאת האוהלים" בישראל בקיץ של אותה שנה), והפלישה הרוסית לאוקראינה ב-2014. ב-2016 פרשה בריטניה מהאיחוד האירופי ("ברקזיט"), ובארה"ב התמודדו שני מועמדים בעלי מצע פופוליסטי, משמאל ומימין, על ראשות המפלגות הגדולות, ברני סנדרס ודונאלד טראמפ. בחירתו של טראמפ לנשיאות בסוף אותה שנה נתפס הן על-ידי מבקריה והן על-ידי מצדדיו כאיום ישיר על הסדר המדיני-כלכלי העולמי ששרר לפחות מאז תום המלחמה הקרה. מאורעות אלו ואחרים שבאו בהמשך, כמו למשל בחירתו לנשיאות של דוֹנַלְד טראמפ בברזיל ב-2019, הצליחו לערער את ביטחונם של רבים בעקרונות המכוננים של המשטר הדמוקרטי-ליברלי, וביכולתו להתמודד עם האתגרים של המאה העשרים והאחת. לאור רוח התקופה, הספר של דנין התקבל כתגובה ישירה למאורעות אלו, ובאופן מפתיע הפך לרב-מכר, על אף היותו ספר תאורטי מאוד. מיד עם יציאתו לאור, זכה הספר גם לכיסוי תקשורתי נרחב אשר כלל גם ביקורות בניו יורק טיימס ובוול סטריט ג'ורנל, ובשלל כתבי עת חשובים. מאז, הוא תורגם ליותר מעשרים שפות – בהן צרפתית, גרמנית, ואיטלקית – ומוזכר באופן קבוע בדיונים על יסודות המשטר הליברלי ועתידו.

דנין, מרצה למדעי המדינה באוניברסיטת נוטר-דאם הקתולית, הוא מנציגיה הבולטים של מגמה הולכת וגוברת בקרב אינטלקטואלים שמרנים בארה"ב, הקוראים תיגר לא רק על הליברליזם, אלא גם על עקרונות השוק והסחר החופשיים. ראוי שקולם יישמע יותר בשיח הישראלי. מבחינות רבות, הוא צועד בדרך שהתווה ההיסטוריון ומבקר התרבות כריסטופר לאש (Christopher Lasch, 1932-94), אשר לפחות מאז סוף שנות השבעים, וביתר שאת בשנים האחרונות לפני מותו, ניסה להזהיר את בני ארצו שארה"ב נמצאת למעשה במגמת קריסה, ושהאשם המרכזי בכך הוא הסדר הליברלי-קפיטליסטי. בין סממני הקריסה מנה לאש את התפרקות מוסד המשפחה, התמוטטותן של העיירות הקטנות, העלייה החדה בצריכת הסמים, התדרדרות הביטחון האישי בערים הגדולות, דעיכתה של מערכת החינוך, והפער בין עניים לעשירים, אשר הלך והתרחב ככל שהתחזקו מגמות הגלובליזציה והדה-תיעוש (deindustrialization). הוא עצמו היה מוטרד מאוד מההיבט האחרון, כי הוא סבר שהפער בין המעמדות פוגע אנושות בסולידריות האזרחית והחברתית ההכרחית לדידו לקיומה של דמוקרטיה מתפקדת. יחד עם זאת, לאש עוד סבר שיש סיכוי לבצע תיקונים בשיטה הליברלית כדי לעצור את ההתדרדרות. למרות שבאופן אישי הוא היה סקפטי מאוד לגבי הכיוון בה הולכת ארה"ב, הוא לא פסל את האפשרות שהליברליזם עוד יוכל לצמוח ולהתפתח בכיוונים חדשים. לדנין, לעומת זאת, כמו גם לרבים אחרים ב"ימין החדש" בארה"ב, אין ספק שהליברליזם הגיע לקצה דרכו. לדידו, אם האומה האמריקאית עדיין חפצת

חיים, היא חייבת להשקיע את אונה ומרצה במציאת אלטרנטיבה למשטר הקיים, שכן מנקודת מבט, לא רק שהמגמות אותן שרטט לאש רק החריפו במהלך השנים, אלא שעליהן נוספו גם בעיות אחרות. כבן למאה העשרים-ואחת, דנין קובל בעיקר על שניים מהסממנים הבולטים של המדינה הליברלית בעת הנוכחית: המנגנון הבירוקרטי שהלך ותפח לממדים מפלצתיים מאז שנות השישים (מה שנקרא לרוב בשם "המדינה האדמיניסטרטיבית", the administrative state), ועלייתו של "המעמד המקצועי-מנהלי" (professional managerial class) אשר שולט דה-פקטו ודה-יורה בכל מנגנוני המשפט, התקשורת, ההשכלה הגבוהה, ועוד, ובפועל רוקן את הדמוקרטיה האמריקאית מכל תוכן. אמנם, לאש כבר כתב בהרחבה על עלייתה של אותו מדינה בירוקרטית ועל אותו מעמד חדש, בעיקר בספרו האחרון שיצא לאחר מותו, **מרד האליטות** (The Revolt of the Elites, 1996), אך לאור ההתפתחויות של שלושת העשורים האחרונים, הניתוח של דנין מקבל משנה תוקף עכשווי יותר, מידי יותר.

נקודת המוצא של דנין היא שהליברליזם היא מעל לכל אידאולוגיה; אמנם, זוהי האידאולוגיה המוצלחת ביותר של העת המודרנית, אך עדיין, מדובר באידאולוגיה לכל דבר, וכמו כל אידאולוגיה, גם הליברליזם טומן בחובו ראיית עולם "טוטאליטטית", חזון של "האדם החדש" שייברא בדמותו של הליברליזם, ועוד. למעשה, הוא סבור כי ההצלחה של הליברליזם הייתה כל כך גדולה ומוחלטת שרובנו כלל לא מרגישים שאנו חיים בעולם אידאולוגי. רובנו רואים בשיטת הממשל הליברלי – כמו גם בהנחות היסוד שלה לגבי טבע האדם וטיב היחסים בין השלטון לאזרחים – שיטה צודקת באופן גורף, ולא תוצר מלאכותי המשקף נסיבות זמן ומקום מסוימים מאוד (5). הוא מסכים לחלוטין עם ניתוחו של פרנסיס פוקוימה בספרו **קץ ההיסטוריה והאדם האחרון** (1992) שכעת, לאחר שהביס את אויביו המרכזיים – הפשיזם והנאציזם מימין, והקומוניזם משמאל – נותר הליברליזם כאידאולוגיה היחידה שעדיין נתפסת כלגיטימית, אך הוא דוחה לחלוטין את הרעיון שאכן מדובר ב"קץ ההיסטוריה". כשם שהאידאולוגיות האחרות, הפשיזם והקומוניזם, הוא טוען, איבדו את הלגיטימיות שלהן כאשר "הפער בין חזון [claim] למציאות" התברר כגדול מדי, כך הוא סבור שהליברליזם עומד בפני משבר לגיטימיות משל עצמו ממנו הוא לא יוכל עוד להשתקם (6).

דנין מכיר בעובדה שלאורך חמש מאות השנים, פחות או יותר, מאז הגיח הליברליזם אל העולם, נהנה המערב – כמו גם מדינות רבות מחוץ לגבולות הגיאוגרפיים המידיים של "המערב", כמו ישראל או דרום קוריאה – מתקופה של שפע ושגשוג חסרי תקדים בהיסטוריה האנושית: עקרונות כמו אוטונומיה אישית, חירות, זכויות אישיות, ועוד, שיחררו רבים מעולם של עריצים ומלחמות דת, ותרמו לביסוסם של שורת משטרים חופשיים ויציבים. אלא שלפי דנין, אותם עקרונות בדיוק, המהווים את לחם חוקו של המשטר הליברלי, גם שחקו ברבות השנים את היסודות של המבנים והמוסדות אשר סיפקו לאדם משמעות קיומית, ובמידה רבה גם דאגו לצרכיו החומריים, בהם: המשפחה, הקהילה, הדת, ואף מדינת הלאום (אם כי במקרה של ארה"ב המצב הוא כמובן מורכב יותר). דנין הוא חסיד גדול של אותם "מוסדות ביניים", אשר בעבר עמדו בין היחיד האוטונומי למדינה הגדולה. במידה רבה ניתן לומר שהוא רואה את כל הבעיות ממנה סובלת ארה"ב בעת הנוכחית – כמו גם מדינות אחרות – כתוצאה ישירה של התמוטטות כל המוסדות הנ"ל. אלא שלפי דנין, פירוקם של כל אותם מוסדות היא תוצאה בלתי-נמנעת של ה"לוגיקה" הליברלית, אשר מתעקשת על עקרונות החופש והאוטונומיה עד שלא נותר שום גוף המסוגל להגן על היחיד הבודד מפני כוחות אימפרסונליים גדולים ממנו, כמו הכלכלה הגלובלית, המדינה האדמיניסטרטיבית, ועוד. מדוע אם כך "כשל הליברליזם", כפי ששואל דנין בכותרת הספר? ומשיב: "הוא כשל מפני שהוא הצליח" (3). המצב בו אנו שרויים היום, הוא טוען, אינו תוצאה של יישום לא נכון של

עקרונות ליברליים, אלא בדיוק ההיפך: הליברליזם, לטענתו, יושם בצורה אדוקה ומוחלטת, ואת הבעיות המייסרות כיום את העולם המערבי ניתן היה למעשה לחזות מראש.

דנין אינו מספק הגדרה ברורה למונח "ליברליזם", אך מניתוחו עולה כי הוא רואה את הליברליזם בעיקר כמהפכה בתפיסת טבע האדם. בעקבות הוגים כמו ליאו שטראוס, פיליפ ריף, ומעל לכל אלסדייר מקינטאיר יבדל לחיים ארוכים (אשר מלמד, לצד דנין, באוניברסיטת נוטר-דאם), הוא קובע כבר בפסקה הפותחת את ספרו: "[ביסודה של אותה] פילוסופיה פוליטית, אשר באה לעולם לפני חמש מאות שנה, ונוסתה בפועל עם הכרזת העצמאות של ארצות הברית כמאתיים וחמישים שנים לאחר מכן, נמצא ההימור [wager], שניתן לבסס את הקהילה המדינית על עקרונות שונים [מאלו שהתקיימו עד כה]". בניגוד לתפיסת האדם הקלאסית, לפיה האדם הוא יצור חברתי מטבעו, ושמוסדות כמו המשפחה, הקהילה והכנסייה, נוצרו גם הם 'בדרך הטבע', ההגות הליברלית מראשיתה רואה באדם "אינדיבידואל בעל-זכויות המסוגל להגדיר ולממש בעצמו את חזון החיים הטובים כראות עיניו" (1). במקביל, טוען דנין, חוללו אבות הליברליזם מהפכה גם באופן בו אנו מבינים מושגים כמו 'חירות' ו'שלטון עצמי'. עבור הפילוסופים הקלאסיים ויורשיהם המונותאיסטים, שלטון-עצמי בקהילה המדינית התאפשר רק במידה שאזרחיה שלטו במאווייהם הפרטיים; וכפי שהיטיבו חכמינו לנסח: "אֵיזֶהוּ גִבּוֹר? הַכּוֹבֵשׁ אֶת יָצְרוֹ, שֶׁנֶּאֱמַר: 'טוֹב אֶרֶץ אֲפִים מִגִּבּוֹר, וּמִשָּׁל בְּרוּחוֹ מִלֶּכָּד עִיר'" (וכן ראו "שמונה פרקים" לרמב"ם, פרק ד'). המושג 'חירות', אם כך, היה מזוהה לא רק עם חופש מעריצות – פנימית וחיצונית – אלא גם, ובעיקר, עם משמעת וריסון עצמי (23). בעת המודרנית, לעומת זאת, המנגנונים המסורתיים לריסון היצרים נתפסו כ"מקורות דיכוי, שרירותיות, ומגבלות" על החופש הטבעי של האדם (25). מוסדות כמו הדת והקהילה הפכו ללגיטימיים רק במידה ושיקפו את הרצון ו"האנוכיות הרציונלית" של יחידים (rational self-interest). לפיכך, טוען דנין, קיים קשר ישיר בין המהפכות התודעתיות של העת החדשה המוקדמת ובין קריסת המערכות של היום.

לאור השקפתו של דנין על הליברליזם כאידאולוגיה, הטיעון המרכזי של הספר הוא שיש קשר ישיר בין המציאות העגומה שדנין רואה אל מול עיניו לבין עקרונות המשטר הליברלי כפי שנוסחו בכתביהם של אבות הליברליזם, החל מהוגי הנאורות כמו תומס הובס, ג'ון לוק, ופרנסיס בייקון, ועד ג'ון סטיוארט מיל ותומאס דיואי במאות התשע-עשרה והעשרים. לדידו, כל מגמות הקריסה הנזכרות לעיל אינן רק תוצאה של נסיבות היסטוריות, או של מדיניות כזו או אחרת בתחומי הכלכלה, החברה או הממשל, אלא של סדרה של כשלים מובנים בתיאוריה הליברלית שהיו קיימים שם מלכתחילה. הגיון זה עוזר להסביר גם את מבנה הספר, בו עובר דנין בין אותן מגמות שונות, ומנסה להסביר אותן תוך כדי עיון בכתביהם של ההוגים השונים. כך, למשל, הוא מותח קו ישיר בין אבות הליברליזם לאחת התופעות הבולטות של העת הנוכחית: בעיית ההומוגניזציה, או ביתר דיוק: עלייתה, בכל העולם, של תרבות צריכה אחידה המנותקת, ובמקרים רבים אף מנוגדת ומאיימת על כל תרבות מקומית. לפי דנין, ההומוגניזציה אינה רק תוצר-לוואי של תהליכי "גלובליזציה" או "אמריקניזציה", אלא היא פועל יוצא של המהפכה בתפיסת טבע האדם עליה בישרו אבות הליברליזם, ושל "האדם החדש" אותו ביקשו ליצור.

דנין טוען כי כל תרבות אנושית (culture) מבוססת על שלושה מרכיבים המעניקים לה את אופיה וייחודה: טבע, זמן, ומקום (66). במושג טבע הוא כולל שני חלקים: טבעו של האדם, על שלל נטיותיו ורצונותיו אשר לא יגיע לכדי מיצוי הפוטנציאל הצפון בו ללא טיפוח ותְּרָבוּת (cultivation); והטבע במובנו הכללי, הכולל את עונות השנה וסממניהן, החל מקור וחום, וְכֵלָה בשטפונות ובצורת, עמם חייב האדם ללמוד לחיות. במושג "זמן" מכון

דנין לזיכרון האנושי וירושת הדורות שהשתמרו בסמלים וביצירה תרבותית, כגון "אמנות, ספרות, אדריכלות, היסטוריה, חוק, ודת" (77). המושג "מקום" מכוון לאזור הגאוגרפי שבהכרח מטביע חותם על דפוסי החיים המתקיימים בו. מכאן, הוא כותב, שעבודת התרבות דומה ברוחה ובאופייה לעבודת האדמה ("a healthy culture is akin to healthy agriculture": בשני המקרים יש לקחת בחשבון את התנאים הטבעיים של האדמה, הצמחייה, והמקום, כדי להבטיח יבול לאורך זמן (70). הליברליזם, לעומת זאת, לפחות בניתוחו של דנין, מבקש לנתק את האדם מכור מחצבתו. דנין טוען שיש להבין את תפישת "המצב הטבעי" כפי שתיארו אותו הוגים כמו הובס, לוק, ורוסו, של היחיד המתקיים כאילו נוצר יש מאין, ללא תרבות וללא קהילה אליה הוא משתייך, לא רק כנקודה ההתחלתית של הליברליזם – תמונת עולם דמיונית ממנה ניתן להפיק מסקנות על אופי החיים הראויים לאדם – אלא במידה רבה כמטרה הסופית שלו. במילים אחרות, לפי דנין, האידאל אליו שואף הליברליזם הוא זה של אדם בעל ריבונות אישית מוחלטת, ללא מחויבויות או קשרים כלפי קהילות, משטרים, או מסורות כלשהן. מכאן שאותה תרבות הומוגנית, הקיימת בעיקר בערים הגדולות בכל מדינה מערבית, משקפת נאמנה את העקרונות המנחים של הליברליזם, ושאינן אפוא להתפלא על כך שהיא הגיעה לעמדה כה בכירה במסגרת המשטר הקיים היום.

באחד הפרקים המעניינים בספר, מראה דנין גם את הקשר בין האידאולוגיה הליברלית להתעצמות המדינה בעשורים האחרונים של המאה העשרים ועד ימינו. פרק זה אולי ראוי לתשומת לב מיוחדת אצלנו בישראל, בה חסידי המדינה הקטנה (או "הרזה"), בעיקר מימין, נוהגים להתהדר בתואר "ליברלים". דנין מראה, לעומת זאת, שהליברליזם אינו משמש כחלופה למדינת הרווחה הגדולה, אלא להיפך, הוא מסייע לה ותורם לביסוסה על-ידי החלשת כל אותם מוסדות הביניים אשר בעבר שימשו עבור היחיד מעין חומת מגן כנגדה. לפי דנין, אותו ה'היגיון' הליברלי אשר כביכול סייע 'לשחרר' את היחיד מכבליהם של קהילות ומסורות קדומות, הותיר בעקבותיו חלל עצום, חומרי ורוחני, אליה מיהרה להיכנס מדינת הרווחה (ויחד איתה, גם מה שהוא מכנה בשם "אריסטוקרטיה חדשה" המורכבת מפקידים, יועצים, ומנכ"לים, אשר בפועל מנהלים את המדינה, בדרך כלל תוך התעלמות מהחלטות הדרג הנבחר או רצונותיהם של הבוחרים). בהקדמה להוצאה מחודשת של הספר משנת 2019, העלה דנין את הסברה כי אותה מדינת רווחה גדולה היא אולי המורשת המובהקת ביותר של הליברליזם, שיותר מכל תרמה לתחושת חוסר האונים בקרב חלקים רבים כל כך מן האוכלוסייה בתקופה שלפני בחירתו של טראמפ לנשיאות. בהקשר זה, כתב, שלמרות שלא חזה את ניצחון טראמפ, הוא לא התפלא במיוחד על בחירתו, שכן לדעתו ניצחון זה נבע באופן ישיר מן התסכול הגובר של האמריקאים נוכח חוסר השליטה בחייהם (xi-xiii).

בנקודה זו, יתהה וודאי הקורא: מהי אם כך החלופה? איזו שיטת משטר מציע דנין במקום זו הנוכחית? איך נראה העתיד הפוסט-ליברלי, בין אם בארה"ב ובין אם בשאר העולם? ובכן, כאן נמצא עקב אכילס של הספר הנוכחי, שכן נראה שלדנין אין תשובות ברורות לשאלות הללו. בסוף הספר, הוא אומר במפורש שכדי לצאת מהסבך הנוכחי, על ארה"ב לאמץ שיטת משטר ביזורית (decentralized), בה למדינות הקטנות ואפילו לקהילות הקטנות יהיה כוח מנהלי ואף שיפוטי, בניגוד למודל הריכוזי (centralized) הרווח היום, בו הממשל הפדרלי מחזיק למעשה בכל מושכות השלטון. בכמה מקומות נראה גם שהוא שואב השראה מסוימת ממודל הדמוקרטיה הישירה שהיה קיים בעיירות הקטנות בניו-אינגלנד בתחילת המאה ה-19 – לפחות כפי שתיארו אלכסיס דה טוקוויל בספרו המונומנטלי **הדמוקרטיה באמריקה** (ר' למשל עמ' 6-175). אך בסיכומו של דבר, מדובר ברעיונות מאוד ערטילאיים. ייתכן שבשל כך נצטרך להמתין לספרו הבא, **שינוי משטר: לקראת עתיד פוסט-ליברלי**

(Regime Change: Towards a Postliberal Future), העתיד לצאת בחודש יוני הקרוב (2023), כדי להבין יותר טוב את כוונותיו.

בנוסף, יש לציין כי מבחינת המבנה שלו, מדובר בספר מסורבל. כפי שכבר הזכרתי, מדובר בספר תאורטי מאוד, ואני לפחות, חשתי צורך עז להתרומם מדי פעם מעל פני ים ההפשטות וההכללות. בנוסף, הקשר בין התאוריה לעולם "החיצוני" נראה לפעמים פשטני מדי. דנין נוטה לדלג בין דפי התאוריה של הובס ולוק לתיאור המציאות העכשווית העגומה, מבלי להתעכב על תקופות בהן "תאוריה" ו"פרקסיס" הגיעו לאיזון הרמוני, ושררה הסכמה כללית שהליברליזם "הצליח". יחד עם זאת, אין ספק שמדובר בספר חשוב להבנת העת הנוכחית. **מדוע כשל הליברליזם** מציע ניתוח מערכתי מקיף של מגוון בעיות שלכולן, לפי דנין, מקור משותף. בכך הוא גם עוזר לנו להבין יותר טוב באיזו נקודה אנו נמצאים בפרספקטיבה היסטורית רחבה.

מנקודת מבט ישראלית, יכול הספר לשמש תמרור אזהרה. מבחינות רבות, ישראל אולי נמצאת באחד מרגעי ה"שיא" של האידאולוגיה הליברלית. בעשורים האחרונים, הנהיגו ממשלות ישראל תהליכי "הפרטה" שעזרו למשק הישראלי לפרוץ מבעד לחומות הסיאוב והביורוקרטיה שאפיינו אותו בעשורים הראשונים של המדינה. אין ספק שה"ליברליזציה" הזו, תרתי משמע, הובילה את המשק הישראלי להישגים גדולים ולרווחה חומרית חסרת תקדים עבור אזרחי המדינה. אך אל לנו לשכוח השלכות פוטנציאליות של התהליכים הללו. אם לא תשנה כיוון, ישראל יכולה תוך שנים מעטות מאוד להגיע למצב של קריסה רב-מערכתית בו נמצאת למשל ארה"ב. שכן, כפי שטען כבר מקיאוולי ב**היסטוריה הפלורנטינית**, כאשר מדינות (province) מגיעות למצב של שלמות, מכיוון שאין להן עוד לאן לשאוף, בלית ברירה מתכלות ונובלות.